

Євген Причепій, Влада Анучіна, Яна Горобенко, Яна Дзюба

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ЗНАКІВ ДОЛІ.

Частина I

Шкільні роки і мрія про філософію

Потяг до «чогось незвіданого»

Влада Анучіна¹: *Шановний пане Євгене, ми щиро вдячні за вашу згоду поспілкуватися. Сьогодні ми хотіли б розпочати цикл зустрічей, що матимуть за мету з'ясувати місце феноменологічної проблематики в українській філософії 60–80-х років. Звісно, є сенс звернутися передовсім до вас як до автора першої в Україні спеціалізованої монографії з феноменології. Оскільки наше Студентське товариство усної історії філософії цікавиться широким контекстом філософування цього періоду, нам ітиметься не лише про суто феноменологічні сюжети. Не втрачаючи з поля зору нашої основної мети, ми спробуємо також, через призму вашого досвіду, створити цілісну картину тієї епохи, свідком якої ви були. Так само ми спробуємо дослідити вплив подій і реалій тих часів на сьогодення української філософської спільноти. Для такого аналізу вкрай необхідним є критичний погляд людини, що була безпосередньо залучена до процесу філософування і в період УРСР, і за часів незалежності. Наразі феноменологічна проблематика є одним із найпопулярніших напрямів у сучасному українському дослідницькому контексті. Проте її «радянський» етап (принаймні для молодого покоління) досі є своєрідною terra incognita. Не так вже й багато відомо як про стан її розробки на теренах УРСР, так і про дослідників, які нею займалися. Але розпочати ми хотіли б зі з'ясування вашого особистого шляху до філософії. Де ви народилися, в якій сім'ї, де минуло ваше дитинство?*

Євген Причепій: Народився я 1939 року на Вінничині, у селі Шарапанівка Крижопільського району. З дитинства цікавився швидше астрономією: хотів знати, як влаштований Всесвіт, де які планети знаходяться тощо. З часом астрономія відійшла на другий план, а заступила її філософія.

Яна Дзюба: *Невже в селах УРСР можна було легко зустрітися з філософією?*

Є. П.: Як хлопець із села може цікавитися філософією? Ваша іронія зрозуміла, бо філософія – зацікавлення людини, яка трішки відірвана від дійсності. Сільські хлопці прагнули йти в агрономи, у механізатори... Я ж завжди читав книжки та був «над

© Є. Причепій, В. Анучіна, Я. Горобенко, Я. Дзюба, 2022

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми «Українська філософія 60–80-х років ХХ століття». Після першого згадування імена учасників інтерв'ю позначаються скороченнями: Є. П. – Євген Причепій, В. А. – Влада Анучіна, Я. Г. – Яна Горобенко, Я. Д. – Яна Дзюба. – *Прим. ред.*

дійсністю». Здається, у 9 класі я переглядав довідник ВНЗ України, до яких можна було вступити, і побачив, що в Київському університеті є така спеціальність – філософія. Це привернуло мою увагу. Щось трішки про Платона на той час я вже чув, і тому вирішив, що це якраз та наука, яка може відповісти на всі питання, що хвилювали мою юнацьку голову.

Яна Горобенко: *Даруйте, але ми маємо зробити маленьке уточнення: звідки саме ви щось почули про Платона: зі шкільної програми, з позашкільного читання? Чи, можливо, ідеться про якесь коло спілкування?*

Є. П.: У 9 і 10 класах я навчався в середній школі, розташованій у райцентрі, с. м. т. Крижопіль. Наш вчитель математики, Давид Якович Гоноровський, був кавалером ордена Леніна й учителем з великої літери. Сам був закоханий в математику, і нас закохав у цей предмет. Зокрема, він любив вдаватися до історії математики, розповідав про Піфагора, Евкліда і принагідно згадував вчення Платона про ідеї.

Я. Д.: *Доволі цікавим є ваш шлях знайомства з філософією! Така собі пристрасть до чогось невідомого! Можливо, хтось із вашого безпосереднього оточення цікавився філософією?*

Є. П.: Ні. І до навчання на історико-філософському факультеті, куди вступив 1958 року, я не тримав жодної книги з філософії в руках. Так трапилося, що для мене тоді філософія була чимось незвіданим. Вона була нездійсненою мрією, здійснення якої я прагнув. Я навіть не знав, яку професію матиму після закінчення університету. Проте теорія пізнання зацікавила мене ще на початку мого університетського навчання.

Я. Д.: *Чим займалися ваші батьки? Які дитячі спогади, пов'язані із сім'єю, закарбувалися найяскравіше?*

Є. П.: Батьки мої були колгоспниками. Батько закінчив два класи, мати навчилася читати тільки під кінець життя (прожила, дякувати богу, без півроку сотню літ!).

Дуже врізався в пам'ять один випадок, пов'язаний з роками війни. Як ви знаєте, я 1939 року народження. Малий був, але пригадую: коли мого дядька брали на війну, він хотів, щоб я його запам'ятав. Він попросив у мами, щоб дозволила мені вистрілити з гвинтівки. Це було в 1944 році, коли Червона армія звільнила село. Молодих хлопців мобілізували і, здається, протягом двох тижнів, готували до боїв. Проте мама сказала, що я можу перелякатися, і не дозволила. А я так хотів вистрілити! Це нездійснене бажання так засіло в голові, що я й зараз бачу перед собою цю картинку, як дядько тягне мене в один бік, а мама в інший. Дядько загинув, але залишився в моїй пам'яті завдяки цій ситуації.

Школа-семирічка

Я. Г.: *Виходить, що ви відвідували не одну школу. Чи були ви задоволені рівнем викладання? Чим захоплювалися в шкільні роки?*

Є. П.: Сім класів я закінчив у Шарапанівській сільській школі. Дуже вдячний моїй вчительці перших класів Ганні Іванівні Кузьмовій. Вона побачила в дитині іскру і зробила багато для того, щоб ця іскра не згасла. У цілому, я не можу скаржитися на вчителів. Вони добросовісно виконували свою роботу.

Про навчання в 9 і 10 класах (1956–1958) у райцентрі, с. м. т. Крижопіль, я скажу пізніше.

На загал, мене приваблювала математика як стиль мислення (на відміну від фізики, що давалася важче). Але, загалом, мене більше цікавили гуманітарні предмети – історія, література, а природничі дещо менше. Звичайно, я вчив їх також, та вони були мені не дуже близькі. І ще в шкільні роки я захоплювався художньою літературою.

Я. Д.: *Як батьки ставилися до вашої «нетиповості»: читання книжок тощо? Наприклад, батьки Марії Примаченко, як ми знаємо, були не в захваті від доччиної пристрасті до малювання. Де Ви брали книжки: у шкільній чи сільській бібліотеці, купували? Можливо, були якісь книжки вдома? Чи доводилося вам займатися звичайною для села роботою? Можливо, ви мали якісь інші улюблені заняття, окрім книжок?*

Є. П.: Батькам імпонувало те, що син відмінник. До того ж, трапилося так, що десь у сьомому класі я серйозно захворів (проблеми з хребтом), і це виключило мене з сільської праці (хоча корову влітку пас навіть будучи студентом). Тому до мого читання книжок ставилися прихильно.

Книжки я брав у сільській і шкільних бібліотеках. Перечитав наявну українську класику – Шевченка, Марка Вовчка, Франка, Лесю Українку, Карпенка-Карого, українських радянських письменників – Івана Ле («Іван Богун», «Роман Міжгір'я»), Остапа Вишню, Андрія Головка, Олександра Копиленка («Дуже добре», «Десятикласники»). Великою популярністю користувався Микола Трублаїні («Шхуна “Колумб”», «Лахтак»), наш земляк із Крижопільщини. Як майже всі з мого покоління, хто дружив з книгою, прочитав «Як гартувалась сталь» Миколи Островського і «Молоду гвардію» Олександра Фадєєва. Зарубіжної літератури було мало. Пам'ятаю тільки, що прочитав Свіфтового «Гулівера», «Пригоди Робінзона Крузо» Данієля Дефо, «Дітей капітана Гранта» Жюль Верна, Сервантесового «Дон Кіхота». Крім цього, купу книжок про війну і партизанів.

Звичайно, ні про яку культуру читання тут не йшлося. Загальний сумбур без будь-якої мети. Але, оглядаючись із сьогодення, слід сказати, що це читання, за відсутності телевізора, відкривало нам світ. У ньому домінувала пізнавальна складова художніх творів. Естетична складова була майже відсутня. Ця «слабинка» й зараз властива мені при читанні художньої літератури. Тому, наприклад, з новою поезією в мене немає особливого контакту.

Я. Г.: *Сталін помер у 1953 році, ви тоді мали навчатися в шостому класі. Чи збереглися якісь спогади про цю подію? І чи приходили якісь зміни в життя вашого села при новій владі? Як люди сприймали ХХ з 'їзд КПРС, критику «культу особи» тощо? Як сприймали нових керівників?*

Є. П.: Мені вже було 13 років, то цей час добре пам'ятаю. Селяни сприйняли новину здебільшого байдуже, із легким острахом, бо нічого доброго від влади не чекали. Вчителі в школі ходили із заплаканими очима. Для мене самого ця подія позначилась очікуванням чогось нового. Не тому, що помер деспот. Адже ми не знали іншої влади і не відчували, як не дивно, безпосередньої залежності від неї: був город, корова, птиця, сад – це становило основне джерело існування. Бо на трудовень у колгоспі давали по 200 грамів збіжжя, за рік колгоспник заробляв лише 3–4 пуди! Запам'яталося як найвища несправедливість: комбайн зібрав поле пшениці, на землі залишилися колоски і нас, дітей, відганяють, щоб ми їх не збирали. А там уже йде трактор і заорює це поле з колосками. Як у цих умовах не красти?! Це була не крадіжка, а відновлення елементарної справедливості. Тому значна частина селян сиділа по в'язницях.

Микита Хрущов одразу ж звільнив їх, бо працювати в колгоспах уже було нікому. Коли за Хрущова дали по 1 чи 2 кг збіжжя на трудовень, то це було як манна небесна,

люди спочатку навіть не вірили. А тут ще селянам дещо спростили отримання паспортів, дорогу молоді до праці в місті відкрили... Зрозуміло, що до нового лідера ставилися прихильно, тим більше, що він видавав себе людиною, близькою до простого народу. Але в цілому село жило поза політикою. Радіо відсутнє, газету (як правило «Колгоспне село» або «Вінницька правда») передплачувала одна людина з двадцяти. Головне, що турбувало людей, – щоб не було війни. Дуже міцно закарбувалося це в пам'яті.

В. А.: *А як знакові новації в житті країни відчувалися у вашому оточенні? Наприклад, VI Всесвітній фестиваль молоді та студентів. Можливо, у вас залишились якісь асоціації з ним?*

С. П.: Фестиваль молоді та студентів був улітку 1957 року. Запам'ятався тільки одним: мій товариш купив лотерейний квиток (а це була, здається, перша лотерея), випущений до фестивалю. На моє зауваження, що шанси виграти малі, палко запевняв, що радянська влада не може обманювати й він обов'язково щось виграє. Яким же глибоким було його розчарування! Зазначу, що я в житті ніколи не ставив на щасливий випадок. Праця й наполегливість були моїм імперативом.

Старші класи, Крижопіль

Я. Д.: *Як рідні зустріли ваше прагнення вступити в університет? Наскільки нам відомо, у червні 1956 було скасовано плату за навчання в старших класах школи (у селах вона становила 150 рублів на рік), технікумах і університетах, запроваджену ще 1940 року. Ви це застали той час, коли за школу доводилося платити?*

С. П.: Так, старша школа і вища освіта з 1956 стали безкоштовними. У нашому селі була тільки семирічка. Восьмий клас через хворобу я закінчив заочно, а в дев'ятий, 1956-го, мав піти у райцентрі, коли плату за навчання вже скасували. Тож на моїй пам'яті (маю на увазі те, з чим стикався практично) платна освіта в університетах, «контрактна форма навчання», була запроваджена лише після розпаду Союзу.

Що стосується вибору професії, то це була справжня трагедія! Після закінчення восьмого класу батько хотів, щоб я подав документи до Брацлавського бухгалтерського технікуму, я ж наполягав, що закінчуватиму десятирічку. Це був справжній екзистенційний вибір! Я довго тримався, а коли здався, виявилось, що документи вже не приймають. Сприймав це як добрий знак долі. Після закінчення мною десятирічки (із золотою медаллю) батько вже не втручався в мій вибір.

В. А.: *Як часто вдавалося бувати вдома під час навчання в Крижополі? На вихідні чи тільки на канікули? І ще про сім'ю – чи мали ви братів, сестер?*

С. П.: Під час мого навчання в Крижопільській середній школі було три паралельних старших класи – А, Б і В. Наш А клас складався з учнів навколишніх сіл, які вивчали німецьку мову, решта два класи – англійську. Багато учнів нашого класу жили в шкільному гуртожитку. При гуртожитку була і їдальня. Батьки здавали продукти або гроші, щоб нам варили їжу. Ми харчувалися біднувато, але цілком стерпно.

У суботу після уроків ми вирушали по домівках, щоб побачитися з сім'єю (із дітей я був найстаршим, окрім мене були ще брат і сестричка) і друзями, змінити одягу і поповнити харчові припаси. Додому (моє село за 15 км від Крижополя) діставались на попутних вантажівках (звичайно ж, у кузові, «з вітерцем»). На авто доїздили до сусіднього села (туди йшла траса), а звідти 3 км йшли пішки.

В. А.: *Чи доводилося вам бувати в Крижополі до 1956 року і яке враження справило на вас життя в райцентрі? Хоча населення цього містечка навряд чи перевищу-*

вало 10 000 мешканців, з Шарпанівкою, усе ж, мав відчуватися неабиякий контраст? Які переваги давав райцентр порівняно з селом і чи вдалося вам ними скористатися (бібліотека, будинок культури, кінотеатр тощо)?

Є. П.: До 1956 року в Крижополі я не був. Проте часто був у Вапнярці, що за 7 км від нашого села. Там у неділю, середу і п'ятницю відбувались ярмарки, і туди влітку ми часто навідувались, щоби продати черешні або вишні. Крижопіль дуже відрізнявся від села. Тут, окрім райкому, райвиконкому, суду та інших адміністративних органів, були молочний і м'ясний комбінати, МТС (машино-тракторна станція) і, що особливо важливо, брукована дорога, а також будинок культури, в якому кожен день було кіно, а іноді й концерти. Наше життя проходило в школі й навколо школи, зрідка ми ходили в кіно. У цілому, містечко, в якому ще відчувались залишки польсько-єврейського духу містечок Поділля, справило на мене благотворний вплив. Відчувався інший світ. Люди жили краще й були доброзичливими. Бібліотеки вистачало шкільної, селищною не користувався.

Я. Д.: *Отже, у школі ви вивчали німецьку. Що можете сказати про рівень її викладання? І, можливо, окрім талановитого вчителя математики, вам запам'ятався хтось із його колег?*

Є. П.: Про Давида Яковича Гоноровського я вже згадав.

А до вивчення німецької мови я почав серйозно ставитися лише в старших класах. У 9 і 10 класах нам її викладала Ольга Карлівна Рясас, етнічна естонка з дуже непростою долею. Вона була досить кваліфікована, крім німецької, в інших класах, викладала англійську. Вчителька була передпенсійного віку. Хоч вона дуже дбала про наше знання, але учнівський загаль був налаштований скептично й атмосфера в класі часто панувала напружена. Ольга Карлівна була нашим класним керівником, їй я багато чим завдячую. Саме завдяки написаній нею характеристиці, мене й викликали в університет і запропонували вступати на факультет східних мов МДУ.

Узагалі, вчителі в Крижополі були досить кваліфіковані. Крім математики, добре викладалися фізика, українська література й низка інших предметів, погано – історія й російська література.

До речі, коли я раніше сказав, що з філософією був геть не знайомий, то висловився не зовсім точно. Десь у 9-10 класах батько на моє прохання передплатив журнал, що виходив німецькою й російською чи й українською мовами. Здається, цей журнал, назву його я забув, був попередником журналу «Проблеми миру і соціалізму», який почав виходити 1958 року. Там було багато теоретичного матеріалу. Тоді ж простудіював одну монографію про народну демократію в країнах Східної Європи. Точної назви не пригадую, але запам'яталась як одна з найбездарніших речей. Намагався (мабуть, уже в 10 класі) читати Віссаріона Белінського, томище якого був у шкільній бібліотеці, але більше 2-3 статей не подужав. Усе це твори з «кола» філософії, хоча тоді я не усвідомлював, що вони мають до неї відношення.

Я. Г.: *Якими були обидві ваші школи – новими, старими? Яку відстань вам доводилося долати до них і як саме?*

Є. П.: Сільська школа розташовувалась у двох досить старих будівлях. Одна (на два класи) – звичайна хата, покрита листовим залізом, інша – більша споруда (на тричотири класи і пара спеціалізованих кабінетів) під соломою. Моя хата була на околиці села, за понад кілометр від школи. Зазвичай ми ватагами йшли туди й назад пішки.

У райцентрі школа містилась у кам'яній двоповерховій ще дореволюційній будівлі. Ми, сільські учні, жили в гуртожитку метрів за 400 від школи.

Вступна одіссея

Я. Г.: *У ваші часи в школі вчилися десять років, отже, ви почали цікавитися вступом більш ніж за рік до випуску...*

Є. П.: Так. І після закінчення школи (1958 рік) я мав твердий намір піти навчатися на філософське відділення історико-філософського факультету Київського державного університету імені Шевченка.

Я. Д.: *До яких іспитів ви готувалися?*

Є. П.: Наскільки я пригадую, до 1958 року у ВНЗ приймали без іспитів, якщо маєш золоту медаль. Якраз тоді, коли мені треба було вступати, золота медаль втратила свою силу, і мені довелося готуватися до іспитів. Потрібно було складати історію СРСР, українську мову (письмовий твір та усна частина)... Більше в пам'яті не збереглося. Іноземної мови не було серед іспитів, бо її зазвичай знали дуже погано і виносити цей предмет на іспит, боюся, ніхто не став би. З математикою ситуація була схожа: її теж знали погано, та ще й хлопці, здебільшого, вступали після армії. Це основна причина, чому більшість йшла на філософське відділення: для вступу на природничі науки треба було знати математику. Не пригадую, але, можливо, був і четвертий предмет, швидше за все, російська мова і література.

В. А.: *Вілен Горський розповідав², що 1949-го складав 5 іспитів, включно з англійською.*

Є. П.: Я не пригадую чітко, скільки саме було іспитів на філософське відділення в мій час, однак твердо знаю, що іноземної мови не було. Можливо, це було зумовлено тим, що 85% вступників повинні були мати дворічний виробничий стаж. Коли б була іноземна мова, то через неї на наш курс мало хто би вступив.

Я. Г.: *Чи були потрібні при вступі рекомендації від партійних органів?*

Є. П.: Ні. У мене ніякої рекомендації не було, та її ніхто й не вимагав. Потрібна була характеристика зі школи або з місця роботи. Рекомендації від партійних органів запровадили значно пізніше.

Я. Г.: *Розкажіть, будь ласка, докладніше про процес вступу.*

Є. П.: Я подав документи вже 255-м за ліком (і це ще не було завершення прийому!), а приймали тільки 15 осіб. Отже, на час мого подання документів конкурс був 17 осіб на місце! А документи ще продовжували приймати. (Однокурсники говорили, що остаточний конкурс складав 25 осіб на місце). За деякий час мені додому прийшов лист-запрошення з'явитися в Київ. Приїхав, а мені кажуть, що мої шанси вступити мізерні. Я йшов одразу після школи, а на філософському відділенні вчорашнім школярам призначалися тільки 3 місця з 15. Інші віддавали тим, хто мав два роки стажу. Натомість мені запропонували вступати в Московський університет на факультет східних мов. Виявилось, що Міністерству закордонних справ УРСР були потрібні свої перекладачі з цих мов. Це, звісно, зовсім відрізнялося від філософії. Але, враховуючи описані вище мої «стартові позиції», відступати я не мав куди, відверто кажучи, тому погодився.

Нам виділили по 5 місць в Московському і Ленінградському університетах, зі вступом поза конкурсом. Мене направили складати іспити до Москви. Склали усі, але не пройшов за станом здоров'я, адже, через перенесену хворобу, я не був військово-зобов'язаним. Через це мене відправили назад до Києва, а звідти, з філософського від-

² Див.: [Чайка 2017: 113]. – Прим. ред.

ділення, на моє місце до Москви перевели іншого хлопця. Саме так я, у дещо незвичний спосіб, потрапив на історико-філософський факультет. За інших обставин цього б не трапилося.

Я. Г.: *Іспити на філософський факультет були такі самі, як на факультет східних мов чи відрізнялися? Складені в Москві іспити вам просто перезарахували?*

Є. П.: У Москві, вступаючи на східні мови, я склав чотири іспити: історія – відмінно, російська (твір) – добре, німецька – задовільно (мої знання з іноземної не йшли в порівняння зі знаннями тих абітурієнтів, що спеціально готувалися до вступу на східні мови), російська література – добре. До речі, іспит з іноземної мови був як у письмовому, так і в усному форматах. Від письмового нас звільнили. Крім мене були ще чотири хлопці з дворічним стажем, їм довелося дуже важко, але й вони вступили.

Коли я повернувся до Кисва, мене спочатку не хотіли приймати, бо я набрав 16 балів з 20, а прохідний поріг на філософське відділення був вищий. Довелося поборотися, адже іспити неабияк відрізнялися. Я пішов у Міністерство закордонних справ, пробився в якийсь високий кабінет, ледь не до міністра. Мешканець того кабінету подзвонив деканові й наполог, що я повинен заступити студента, переведеного на моє місце в Москві. Саме через такий «хід конем» мені вдалося вступити на філософське відділення історико-філософського факультету.

Я. Д.: *Які були інтервали між іспитами, скільки часу зайняла ця ваша «мандрівка» столицями? Непросто, мабуть, було дістатися з села навіть до Києва? І чи доводилося вам подорожувати до закінчення школи – екскурсії, піонерські табори тощо? Ви їхали вступати самостійно чи з кимось із батьків? Скільки грошей вам дали на дорогу у «велике життя»?*

Є. П.: Інтервали між іспитами були три чи чотири дні. Дістатися до Києва, з точки зору логістики, мені було не надто складно, адже Шарапанівка розташована лише за 3 км від полустанку Княжеве Одеської залізниці. А там зупинявся потяг Одеса – Київ.

Що стосується «мандрівок» між столицями, то, наскільки пригадую, після приїзду в Київ ще пару днів збирали всіх учасників, а десь за днів 15 до початку іспитів відправили до Москви. Там днів 20-25 тривали іспити. Після цього я ще тиждень блукав Києвом, перш ніж почув від декана, що мене «здається, прийняли».

До вступу у виш я, як і більшість моїх ровесників, не подорожував, не був на екскурсіях за межами села, не відпочивав у таборах.

До самостійності мені було не звикати, бо вже в 9 і 10 класах, як ви знаєте, я вчився в Крижополі, тож жив фактично не вдома. Та й сільська молодь, що виховувалась у душі відповідальності за менших дітей, пасла худобу, до самостійного життя була готова.

Кошти на поїздку і проживання висилали батьки телеграфом. Грошей особливих не було. Після приїзду в Київ із Москви в мене залишився квиток додому і 10 карбованців. (Це ще гроші до хрущовської реформи 1961 року, коли 10 старих карбованців міняли на 1 новий. Тобто, мій тодішній «капітал» за три роки фактично становив би 1 крб). Сім днів прожив, купуючи щоденно 1 кг помідорів і половину буханця хліба. Таке запам'ятовується на все життя.

Університет

Дві радянські лібералізації крізь призму одного життя

В. А.: *Наступна тема нашої розмови стосуватиметься вашого навчання в університеті. Ви маєте досвід життя за обох радянських лібералізацій, Відлиги й Перебудови. Чи могли б ви порівняти їх на рівні свого внутрішнього відчуття епохи: як*

сприймався час, яким бачилося майбутнє? Нас цікавить саме відчуття духу лібералізації – яким воно було на межі 50–60-х і на межі 80–90-х?

С. П.: Перша лібералізація була за періоду Відлиги. Вона відчувалася сильно. Пригадую, що в нас політичну економію соціалізму читала викладачка, яка дуже настирливо, з апломбом говорила про переваги колгоспного ладу. А на нашому курсі було тільки дві дівчини-містянки, усі ж інші – хлопці, які прийшли з армії, більшість із села. І цей її тон, розрахований на дурнів, викликав супротив. Пам'ятаю, якраз у цей час в Одесі розвантажували корабель із зерном, що прийшов із Америки – про закупівлю зерна в США згадувала преса. (Я і сам, от тільки зовсім не пам'ятаю, у той самий рік, чи пізніше, будучи влітку в Одесі, бачив, як натовп одеситів і курортників споглядав у порту американського велетня³). Усвідомлюючи це, ми ставили викладачці питання: «Як це так, царська Росія з України продавала зерно за кордон, а зараз, при колгоспній системі, ми його купуємо?» Вона, звичайно, до ладу нічого не могла відповісти, і після кількох таких перепалок пішла в деканат і відмовилася в нас викладати. Цей факт свідчить про те, що ми вже не боялися ставити гострі питання. Тобто ми відчували вже можливість, скажімо так, вільно ставити питання, це по-перше.

По-друге, з'явилася філософська література. На першому курсі в нас викладав логіку добрий фахівець, Василь Терентійович Павлов. Пам'ятаю, зайшов він до нас і як щось дивовижне показує книжку й говорить: «Ось, дивіться, вийшла нова книжка з філософії». До того з філософії виходили одна чи дві книги на рік. Складається враження, що на філософські теми боялися писати. Із початком лібералізації почала виходити література, авторські підручники. До того, окрім Леніна і Сталіна, нічого й не було.

Крім цього, відкрився Захід, хоча вкінці було й вузьке, але для того, хто хотів бачити, інформації вистачало. Достатньо було подивитися фільм про подорож Микити Хрущова в США, в якому показали (досить барвисто!) життя звичайних американців, чи відвідати Виставку товарів США в Москві, щоб зробити висновок, хто процвітає, а хто загниває. Із того часу я і більшість моїх однокурсників прийняли критичним духом щодо існуючого ладу, принаймні стосовно його економічної прогресивності. Єдиною втіхою було те, що ми рівні, хоч і бідні.

В. А.: *Пишуть, що 1962 року, тобто вже після польоту Гагаріна (що відзначався дуже гучно), в СРСР почалися перебої з хлібом (обмеження продажу в одні руки). Білий хліб став дефіцитом, а в чорний «підмішували кукурудзяне та горохове борошно й він нагадував клей»⁴. Це вважають результатом непродуманих експериментів у сільському господарстві, зокрема з повсюдним поширенням кукурудзи. Як ці події відкалялися у вашій пам'яті: з одного боку, перша людина в космосі – з СРСР, з іншого – хліб, що «нагадує клей»?*

С. П.: Почну з польоту Гагаріна. Це звичайно визначна подія в історії людства, але я, як людина, що була критично налаштована до існуючого ладу, і її сприйняв скептично. Коли на сходах бібліотеки університету знайома студентка (дівчини не пам'я-

³ Ідеться, швидше за все, про осінь 1961-го, коли п. Євген навчався на 4 курсі. Хоча великі партії збіжжя СРСР почав закуповувати за кордоном 1963 року (3 млн. т), перша така купівля, у дещо менших масштабах (700 тис. т) сталася в 1961 році. Надалі збіжжя традиційно постачали через порти Одеси і Ленінграда, тож розвантаження американського зерновоза п. Євген, мабуть, міг спостерігати в Одесі і влітку 1961-го, і починаючи з 1963-го, адже відтоді СРСР закуповував збіжжя щороку. Див.: [Шурхало 2021]. – *Прим. ред.*

⁴ Див.: [Коржик 2019] – *Прим. ред.*

таю, а місце й характер розмови запам'яталися!) стала із захопленням ділитися враженнями від події, я відповів: «А що тут дивного, людина замінила Стрілку і Білку – собачок, що першими побували у космосі».

Що стосується ситуації з хлібом, то вона була породжена, на мою думку, знеціненням праці селянина. Через це й хліб був знецінений. Пшеницею було засіяно дуже багато земель. Але комбайни ледь не третину зерна залишали на полі. Дорога від комбайну до току, де зберігалася збіжжя, була посипана зерном, яке погано облаштовані вантажівки розсіювали увсебіч. Знецінення праці колгоспника привело до того, що стало дешевше годувати свиней купленим у місті хлібом, ніж вирощеними в господарстві продуктами. Ці перекоєчення економічних відносин привели до сумних наслідків: країна, що засіває найбільше ланів зерном, не може прогодувати своє населення.

Я застав описану вами ситуацію з хлібом у Горлівці. Там, у шахтарському місті, вона відчувалася не дуже сильно. Зазначу лише одне: на другий день після зняття Хрущова з'явився нормальний хліб. Дехто говорив, що ця ситуація з хлібом була спеціально підлаштована для його повалення. Але те, що Хрущов не в ладах з економікою, було очевидним для всіх, хто дивився не тільки очима.

Я. Г.: *Але ж Відлига тривала відносно недовго...*

Є. П.: Наступна епоха Брежнєва, як реакція, у філософії позначилася більше в Україні, ніж в Росії, бо в Україні підіймалося національне питання, табу для імперії. У Москві для філософії особливої цензури навіть у брежнєвську епоху не було, у них філософія продовжувала поступово вивільнятися від догм. В Україні вона була більш «затиснута», бо ми були під подвійною цензурою: з одного боку, була московська цензура, з іншого – місцева. Причому місцева була чи не найгірша, бо місцеві наглядачі більше боялися порушити табу, ніж московські.

Я. Д.: *Чи не вважаєте ви, що цей цензурний тягар та інші імперські обмеження, певною мірою зумовили теперішній рівень розвитку української філософії? Адже рівень філософської культури формується довго: мають сформуватися висококваліфіковані вчителі, що виховують принаймні не менш кваліфікованих учнів, усе це триває десятиліттями. І якщо панує жорстока цензура, це стримує розвиток особистостей, сміливість і принциповість думки, зрештою, це спотворює критерії професійного відбору. Отже, цензура зістригає все, що виступає над середнім рівнем, стримує розвиток, бо не дає дістатися переднього краю досліджень. І найчастіше висуває на перший план людей, спроможних хіба що вписатися в прокрустові рамки, а не здібних і креативних. Звідси мінімалізація числа талановитих вчителів, усіляке ускладнення їхньої діяльності (отже, марнування їхнього часу), і в підсумку – ослаблення спроможності виховати талановитих учнів.*

Є. П.: Ви поставили дуже складне й болюче питання, що стосується рівня розвитку української філософії. На відміну від природничих наук, які значною мірою (за винятком, можливо, біології) зберегли традиції і певний рівень, гуманітарні науки, особливо філософія, зазнали катастрофічної трансформації після більшовицького перевороту. Так звана марксистська філософія, сконструйована з кількох праць Маркса, Енгельса і Леніна, була проголошена офіційною ідеологічною доктриною держави. Це означало, що будь-яке відхилення від цих догм тягло за собою тяжкі наслідки. А філософія, як зазначав Гегель, може розвиватися лише за умов свободи мислення. Якщо не брати до уваги окремих винятків, то панівний стиль радянської філософії – декларування чужих думок. «Я думаю» було не прийнято писати. «Ми думаємо». І за цим приховується не так скромність, як страх перед можливою відповідальністю за

висловлену думку. Усе це відкинуло рівень нашої філософської думки на століття назад. Тільки зараз ми повертаємося до стилю філософування, який панував у революційну добу.

Руйнування традицій і знищення шкіл – це один бік катастрофічної трансформації, інший – відрив від світової філософської думки, заборона будь-яких міжнародних зв'язків. Нові світові філософські ідеї до нас якщо й потрапляли, то тільки через Москву. Європейська філософська література надходила дуже рідко й на філософські конгреси українські філософи їздили не часто. Усе це не могло не вплинути на стан нашої філософської думки й культури, гуманітарного мислення взагалі. У ній панував дух провінційності, який тільки зараз потихеньку зникає з нашої літератури, і який іще, на жаль, часто має місце у вишах. Повністю ми її поборемо тоді, коли більшість філософів знатиме іноземні мови і проходитиме стажування в країнах Заходу.

Я. Г.: *А що можна сказати про Перебудову?*

Є. П.: Що стосується другої епохи, Перебудови, то тут ми відчули себе зовсім розкутими. Хоча ми (я маю на увазі критично налаштованих людей) передбачали зміни, але щоб вони були такі радикальні й кардинальні, цього, мабуть, мало хто очікував. Пам'ятаю розмову ще на початку Перебудови з одним своїм товаришем, соціологом, у парку біля Інституту філософії. Я йому сказав, що це призведе до розвалу Союзу, і він погодився зі мною. Ще на початку епохи нам було зрозуміло, що лібералізм призведе до розколу Союзу, бо та країна була несумісна зі свободами.

Нам в Україні одразу довелося пережити два процеси: розпад Союзу і становлення самостійної української держави, а також – формування демократичних відносин. З одного боку, це час ейфорії і духовного піднесення, з другого – час глибоких розчарувань і втрати ілюзій. Я не буду аналізувати тієї епохи, зупинюсь лише на особистому сприйнятті й переживанні того часу. З бурхливих подій запам'яталася перша акція Злуки, коли нам здавалося, що половина України стояла на шляху від Львова до Києва. Я брав участь у першому З'їзді української інтелігенції. Національна свідомість пробуджувалася важко. Тон задавали Львів, Спілка письменників і «українські націоналісти», яких випустили з таборів у Росії. Сформувалися Народний рух, «Прогресіта». Національно налаштованими людьми, а я був одним із них, важко сприймалася певна інфантильність суспільства щодо національного питання. Важко переживав економічні невдачі молодій українській державі. Пам'ятаю, як гірко було слухати дорікання односельця-пенсіонера, якому я раніше малював привабливі перспективи нашого майбутнього.

Університетські будні кінця 50-х

Я. Д.: *Чи помічали ви випадки «блату» та хабарництва під час вступу або безпосередньо навчання?*

Є. П.: Хабарництва в той час не було, це точно. Сталінський режим ще продовжував існувати, там діяли інші принципи. На філософське відділення переважно брали членів КПРС. Я був комсомольцем, одним з чотирьох-п'яти, а решта були комуністами. Хоча можна сказати, що відбір за партійною ознакою – це також дискримінація, чи не так? Був син генерала на нашому курсі, щоправда, пізніше він перейшов на історичне відділення. Була ще гімнастка, кандидатка в майстри спорту (з третього курсу вона також полишила навчання). Ясно, що вони були прийняті не за загальними правилами. Це люди, що пройшли «за блатом», як тоді казали, але не за гроші. Блат і

хабарництво розцвіли десь у 80-ті роки. Тоді почав зникати страх, який задав сталінський режим. Я сказав би так, існував своєрідний радянський блат, який поширювався на високих чиновників і спортсменів, а з прямим хабарництвом у період свого навчання я не стикався.

В. А.: *Нам було дещо відомо про ваш вступ на історико-філософський факультет КНУ імені Тараса Шевченка з ваших спогадів про Івана Юришинця⁵. За якою програмою ви навчалися, наскільки великим був ваш курс.*

Є. П.: У 1958 році на філософське відділення приймали 15 осіб, але по факту навчалось дещо більше, від 16 до 19. Для порівняння, на історичному відділенні навчалось біля 75 студентів. У нас був окремий курс: нам читали суто філософські дисципліни: логіку, історію філософії, діалектичний матеріалізм, історичний матеріалізм, етику, естетику тощо.

Але також курси з математики, латини, природознавства (наприклад, були такі предмети, як філософські проблеми фізики, хімії, фізіології). Я не шкодую, що викладали ці дисципліни, вони розширювали наш світогляд, виводили на передній край наукових проблем.

Окрім цього, нам давали досить широкий курс історичних наук, включаючи історію Сходу, Середніх віків, Нового часу, України, СРСР. Остання, можливо, повторювала шкільний курс, проте, у цілому, історики були досить непересічними особистостями, і давали непогані знання. Занять з історії було ледь не стільки ж, скільки й із філософії. У моєму дипломі написано: викладач філософії та історії. Такий солідний курс історичного знання значно розширив наш духовний горизонт. Шкодую, що курсів з мистецтвознавства не було. Естетику В'ячеслав Кудін читав цікаво, але зовсім не у філософському дусі. Тому естетики я не оцінив. Дуже погано викладалась етика. Вона по суті зводилась до трактування кодексу комуністичної моралі.

Оскільки нас було мало на філософському відділенні, то всі філософи з 1 до 5 курсу жили одним колективом. Існувала єдність, яка з часом зникла. Бо коли набирається кількасот студентів на факультеті – це не те саме, що 75 осіб на відділенні в цілому. На своєму відділенні ми знали практично всіх.

Я. Д.: *Хотілося б дізнатися ще дещо про цей факультет: скільки було професорів, скільки кафедр – історичних і філософських, хто був деканом – історик чи філософ, чи був окремий завідувач філософського відділення?*

Є. П.: Про історичне відділення я не можу надати достеменною інформації. Ми з їхніми кафедрами мало стикалися. З філософських кафедр була загальноуніверситетська кафедра діалектичного й історичного матеріалізму. На відділенні була кафедра історії філософії, яка нами фактично опікувалась. Завідувачем її був «червоний професор», кінармієць Микола Шлепаков. Вів у нас на 5 курсі «Критику сучасної буржуазної філософії і соціології». Читав ледь не по складах зі старого потертого конспекту. Але доцентом на тій кафедрі був Володимир Шинкарук, який насправді сформував наше уявлення про філософію.

Була ще особня невелика кафедра психології, яку очолював професор Раєвський. Він також, здається, отримав професора без докторської дисертації. Однак він закінчував наш університет до революції, у ньому відчувалася ця стара школа – читав цікаво й поводився як справжній інтелігент. На цій кафедрі писав диплом мій товариш Олександр Ткаченко.

⁵ Див.: [Причепій 2015: 11]. – Прим. ред.

Була ще кафедра логіки, етики та естетики. Її очолював, здається, Кудін. У нас читав логіку згаданий вже мною доцент Павлов, який також помітно вплинув на наше формування як філософів. За час нашого навчання сформували кафедру наукового атеїзму, яку очолив Володимир Танчер. Тоді він, здається, ще не був професором, точно не пам'ятаю. Його курс атеїзму ми прослухали не без цікавості, але атеїзм як спеціалізація в нас захоплення не викликав. Жоден студент не писав дипломної з атеїзму. Деканом факультету на період нашого навчання був історик Овчаренко Порфирій Макарович. Чиновник, особливого враження не справив, але людина не зла. Осібної адміністрації філософське відділення не мало.

Я. Г.: *Як би ви оцінили загальну атмосферу в Університеті в ті часи? Чи сподобалося вам навчання, чи не розбила реальність ваші шкільні мрії про філософію? І якщо сподобалося, то чи одразу?*

Є. П.: Ну, як вам сказати. Історико-філософський факультет був дещо особливий, на відміну від математичного чи природознавчих, хоч на останні теж брали не після школи, а принаймні з двома роками стажу. До речі, всі зазначали, що для засвоєння знання це мало дуже погані наслідки. Для гуманітаріїв ще як-так, бо філософам життєвий досвід ніколи не зайвий. Навіть тим, хто прийшов після армії, цей життєвий досвід міг допомогти краще мислити на студентській лаві. А от фізикам і математикам цей досвід був ні до чого. Тому доволі швидко ці два роки обов'язкового стажу для вступу скасували.

На мене, юнака, який мав лише досвід дворічного життя в малому містечку, Київ і університет справили незабутнє враження. Це був новий світ. Мабуть, біля 50% студентів, якщо не більше, були вихідці з сіл і малих містечок. Вони і створювали загальну атмосферу – прагнення до знання, культури. Іншими словами – робота на першому плані.

Що стосується атмосфери в групі, то можна сказати, що вона була досить дружньою. Відчувалася взаємопідтримка. Ми всі жили практично в одному гуртожитку, там було 3 кімнати наших студентів. Я був наймолодший в групі, тому можу сказати, що мене буквально взяли під опіку. За що я їм і сьогодні вдячний. У цілому набутий життєвий досвід став ще одним університетом.

Можу сказати також, що математика давалася дуже важко. У нас цей предмет читав добрий за натурою викладач родом із Вінниччини, на жаль, прізвище не пригадую. Знаю тільки, що свого часу він був деканом мехмату. Він казав, що з філософів немає чого взяти, бо ми десь «літаємо». Але на іспиті, як не дивно, притиснув добряче, і ледь не половина курсу склала предмет на двійки. У мене якраз проблем із математикою не було, бо я її любив і навіть розмірковував, чи не краще було вступити на математичний. Вона, усе ж, практичніша, як мені здавалося.

Моє сприйняття філософії в цілому було позитивним, але були періоди, особливо десь на 3 курсі, коли, під впливом Копніна, філософію звели до логіки наукового пізнання (щось на зразок радянського неопозитивізму). Тоді мене мучила думка, чи не перейти на механіко-математичний факультет. Здається, навіть узяв дозвіл відвідувати навчання на вечірньому відділенні математиків, але швидко ту затію відкинув.

Я. Д.: *Це дуже цікаво! У Боеція бачимо розраду від філософії, а вам довелося відчувати розчарування? Тобто спочатку навчання подобалося, а потім ви розчарувалися? З яких причин? І чи довго це розчарування тривало?*

Є. П. З одного боку, це розчарування було зумовлене станом викладання низки філософських дисциплін. Повторююсь, крім лекцій Шинкарука і Копніна та двох-трьох

інших викладачів, рівень викладання був незадовільний. До цього додався модний на той час подих неопозитивізму, який фактично принижував роль філософії. Фізик – це професія, а філософ – так, щось незрозуміле.

Я. Г.: *Ви зазначили, що були молодшим за всіх. Хотілось би уточнити, на скільки років ви були молодшим?*

Є. П.: У середньому я був молодшим від одногрупників на 2-3 роки, бо вступив без стажу. Сашко Ткаченко, мій одноліток, був на пів року старшим. Але він пішов у школу на рік раніше. До того ж, один рік я пропустив через хворобу. Він, отже, був із дворічним стажем і виглядав досвідченішим. Утім, у групі були три студенти, старші за нас із Сашком десь років на 12-13.

Університет і десталінізація

В. А.: *Чи відчувався процес десталінізації?*

Є. П.: До вступу в університет я цього процесу не відчував. Однак, вступивши, деякі результати десталінізації вже сприймав як буденність. Наприклад, уже було не прийнято цитувати Сталіна, який опинився «в тіні» Хрущова. Прибрали пам'ятники «вождів всіх народів», плакати з його зображенням, твори Сталіна зникли з навчального процесу тощо. У цілому, відхід від сталінської епохи відчувався. Сама духовна атмосфера в суспільстві, у відносинах викладачів і студентів стала вільнішою. Знали, що є КДБ, але воно відкрито не заявляло про своє існування. У кожному разі випускники-філософи періоду Відлиги, за моїм досвідом спілкування, були менш заідеологізовані й критичніше налаштовані, ніж випускники періоду Застою.

Хрущовська Відлига відкрила нову атмосферу, бо до міста ринули колгоспники, які стали будувати «хрущівки», що фактично дало новий подих розвитку міста, індустріалізації. Також і в селах стали зовсім по-іншому жити. Звичайно, у порівнянні зі сталінськими часами. Дехто з селян отримав паспорти, міг підробляти в містечках.

Я. Д.: *Повна паспортизація колгоспників почалася лише в 1976 році. Ви, мабуть, маєте на увазі істотні послаблення з паспортами для колгоспників, що настали після сталінського «кріпацтва»?*

Є. П.: Так. Спростилися механізми отримання паспорта та виїзду на роботу з села. Коли я вступав, то повинен був мати паспорт або хоча б довідку з місця проживання. Таку довідку (хто я, де проживаю) мені міг дати голова колгоспу. Але він сказав батькові, що довідки не дасть! Добре, що я мав товариша, в якого чоловік його сестри був другим секретарем райкому партії. Цей товариш мені й допоміг отримати ту довідку, щоб я мав право вступати до університету. Я знаю колег, що вступали на десять років пізніше за мене, яких голови також не хотіли випускати з колгоспу. Голова сільради чи колгоспу, теоретично, міг просто не видати довідку. Тобто проблема з паспортами остаточно не була розв'язана.

Але за Хрущова розпочалося будівництво в містах, залізниця стала розширюватися, стали розбудовуватися райцентри. Усе це потребувало робочих рук. Тому, коли люди знаходили роботу в райцентрах чи містах, звідти надсилали запити про отримання паспортів для працівників. У кінцевому підсумку, паспорти, усе ж, видавали. А от за Сталіна було, справді, колгоспне кріпацтво, без права виїзду. Якщо ти був з села, ніхто б роботи в місті тобі не дав.

Я. Д.: *Разючий контраст зі сталінськими часами.*

Є. П.: Це було інше життя! Хай би що казали, але зроблене Хрущовим, як на мене, було значним кроком у розвитку країни в цілому. Проте не думаю, що це його заслуга.

Адже життя в країні було неймовірно затиснуте. Щоб існувати та якимось чином змагатися із Заходом, потрібно було трохи розкрутити гайки, інакше цей кут став би зовсім глухим.

Ідеологія і життя

Я. Д.: *Хто викладав на факультеті в той час? Яким був віковий склад викладачів? Чи були викладачі з довоєнним досвідом, що пережили репресії? Можливо, були ті, хто до репресій доклався? Також нас цікавить, чи був відчутний певний скептицизм серед викладачів стосовно офіційної ідеології? Чи більшість з них перебували в окупованих районах радянського марксизму?*

С. П.: Переважно викладачі були фронтовиками або людьми поважного віку. Серед відносно молодих був Шинкарук та ще кілька людей. Тих, хто пережив репресії, не було. Чи доклався з них хтось до репресій, нам не було відомо. Я не можу сказати, що був скептицизм до офіційної ідеології. І студенти, і викладачі публічно приймали її. Пам'ятаю тільки, що викладач історичного матеріалізму Костянтин Ткаченко (цей предмет нам читали різні викладачі, залежно від спеціалізації на тих чи тих проблемах) засуджував політику вирубування карпатських лісів і взагалі мав свою думку на багато речей. Говорили, що він працював у ЦК, а потім (за якусь провину?) його перевели на роботу до нас. Повторюю, проти буденної радянської дійсності було багато критично налаштованих викладачів і студентів, але не проти ідеології.

Досить вільно поводив себе викладач із політичної економії соціалізму. (Нам його призначили, якщо не помиляюся, восени 1961 року, після того, як ми «вижили» двох викладачів). У першій половині 1961 року провели грошову реформу, що зветься до обміну «старих» карбованців на «нові» за курсом 10 до 1. У той же час золотий еквівалент цього нового карбованця зменшився в рази⁶. Преса багато кричала, що карбованець зміцнів. Цей же викладач відверто говорив, що ні про яке зміцнення не може йти мова, золотий еквівалент нового карбованця різко впав у порівнянні зі старими 10 карбованцями.

Тобто проти якогось окремого політичного явища викладачі могли виступати. Проти ідеології ж у цілому – ніхто не насмілювався. Ми також вирости в цій релігії, і розлучення з нею було дуже й дуже нелегким. Слід також зазначити: нас було не багато на відділенні, а тому такі неофіційні думки були подібні до «розмов на кухнях» чи в курилках бібліотек.

Я. Г.: *Вельми відомою «практикою» того часу було так зване «стукачество». Чи знали ви щось про таких осіб на факультеті? Яким був стан справ із наглядом з боку агентів КДБ?*

С. П.: Ми знали, що є стукачі, але хто вони, не знали. А, взагалі, не пам'ятаю, щоб когось зі студентів виключили за «ідеологічне збочення». У гуртожитку ми часто до другої години ночі критично розмовляли про голодомор, недоліки колгоспного ладу та на інші антирадянські теми. Якби хтось доніс, то когось би виключили неодмінно. Потім виявилось, що в нашій кімнаті жив хлопець, який повинен був доносити, але не робив цього через дружні стосунки з нами. Щоправда, він і сам розповідав, як важко пережив голод у 1947 році.

⁶ 10 крб зразка 1947 року були еквівалентом приблизно 2,2 гр золота, 1 крб 1961 року – 0,99 гр. Тобто золотий вміст грошей після реформи фактично зменшився в понад 2 рази. – *Прим. ред.*

Якось Кравчук офіційно заявляв, що він не знав про Голодомор. Це неправда! Про Голодомор знали всі й усі говорили про це, але не публічно. Якщо до навчання у мене ще могла бути ілюзія, що «голодовка», як це тоді називали, була локальним явищем, то коли ми з різних кутків України обмінялися думками, ця ілюзія зникла. Ми намагалися підіймати цю тему на парах, але нам постійно казали «ша-ша». Тобто було таке неявне визнання цих розмов антирадянськими.

Скажу відразу, що не треба переоцінювати тодішню силу органів. Вони реагували тільки на ті події, які явно виходили «за рамки», тобто на публічно висловлені думки. Вони знали, що був Голодомор, вони ж також походили з цих сімей. Якщо хтось приватно говорив про Голодомор, це не вважали «виходом за рамки». Як і інші доволі відверті розмови в колі друзів, у «курилках» бібліотек. І я не чув, щоб когось за ці думки притягли до відповідальності.

Хоча «розмови» в органах з певними особами велися, звичайно. Я сам мав короткий досвід контакту з КДБістами і можу сказати, що були серед них і нормальні люди. Мене викликали в КДБ під час розгляду справи Василя Лісового і Євгена Пронюка, оскільки знали, що я був близьким до них. Формальним приводом було те, що в старій квартирі Пронюка знайшли кілька десятків моїх книг. Я написав пояснення й від мене нічого більше не вимагали. Склалося враження, що вони швидше скорочували кількість тих, кого можна було б заарештувати, ніж навпаки. Тож там бувало по-різному. У кожному разі, на мене не кричали і не вимагали якихось зізнань. Вразив портрет Сталіна на стіні. Щоправда це вже була епоха Застою.

Я. Г.: *Чи були у вас моменти, коли ви думали піти з університету через ідеологічний тиск? Можливо, хтось інший полишав університет з таких причин?*

Є. П.: Я в університеті був не настільки просунутим ідейно, щоб відчувати, що ті філософські доктрини, які мені викладають, мене не задовольняють. Єдине, я вже казав, десь на 2-3 курсі в нас пішла мода на позитивізм. Тобто чомусь ми вважали, що справжня філософія – це філософія, яка займається дослідженням наукових проблем, філософія як мова науки, як дослідження наукового пізнання.

Були навіть такі випадки, коли студенти полишали історико-філософський факультет. Мій товариш, Сашко Погорілий, перейшов на астрономію, рік повчився там, але повернувся назад. Деякі у вечірню зміну відвідували фізичний факультет. Тоді в мене також був такий настрій, я роздумував, чи не варто було би перейти на математичний чи, можливо, фізичний, щоби бути на рівні потреб філософського знання. Чиста філософія вважалася тоді неперспективною. Узагалі, у той час, якщо комусь скажеш, що ти навчаєшся на філософському відділенні, то реакція була однакова: махнуть рукою і скажуть, що нікому це зараз не потрібно. Авторитету філософії тоді не мала.

Ми загалом поділяли марксистську ідеологію. Хоча вже на 2-му курсі я розчарувався в основній філософській праці Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Лайку я не сприймав як філософський аргумент. Почитав Берклі, якого критикував Ленін, і переконався, що з якоїсь позиції перший має рацію. Коли ж іще, читаючи Плеханова, переконався, що Ленін «запозичив» у нього знамените (як нам подавали) визначення матерії, то в Леніні як філософі розчарувався назавжди.

У той час для студентів, на мій погляд, головну небезпеку являло національне питання. Толя Карась, мій товариш по Заболотнянському дитячому санаторію, був виключений з факультету журналістики саме через це питання. Однак серед студентів-філософів національна проблема не була актуальною. Я нею по-справжньому пройнявся, уже навчаючись в аспірантурі.

В. А.: *Як часто відбувалися партійні й комсомольські збори, наскільки вони були «живими»? Як би ви могли оцінити місце ідеології в навчанні в той час?*

Є. П.: Збори як правило відбувалися раз на місяць. Усе було заформалізовано й не цікаво. «Живими» були хіба що ті, де розглядалися «аморальні» вчинки.

Що стосується місця ідеології в навчанні, то ступінь заідеологізованості вимірювався дисципліною. Звичайно, викладач німецької мови був не заідеологізований, викладач логіки також. Ідеологія не входила в структуру цих предметів. А от такі дисципліни, як історія партії, політекономія, низка інших, були вкрай заідеологізованими. Причому, як не дивно, викладачі саме цих дисциплін випивали найбільше крові зі студентів. Очевидно, відсутність справжньої науки вони компенсували вимогами конспектувати велику кількість праць так званих класиків. Конспектування праць «класиків» при вивченні історії партії, наукового комунізму, політекономії капіталізму, політекономії соціалізму, наукового атеїзму забрало масу дорогоцінного студентського часу. І при цьому ефект мізерний. Це буквально злочин системи, яка, замість підносити духовний рівень студента, фактично цей рівень нищила. Ці «науки» нічого не дали для формування нашого мислення.

Історія філософії також викладалася під впливом ідеології марксизму. Більше уваги приділяли матеріалізму й діалектиці. Античну філософію й німецьку класичну, зокрема Гегеля, нам давали під призвоєю марксизму. Ця марксистська догма, звичайно, заважала засвоювати історію філософії так, як це слід би було робити. Адже ти наперед «знав», що квінтесенція розвитку філософії – це філософія Маркса. Суто логічно виникає питання, а для чого знати, наприклад, Аристотеля і Платона, коли насправді треба знати Маркса? Тобто знецінювалася значущість попередніх мислителів. У цьому плані відчувався негативний вплив ідеології. Основні праці немарксистських класиків минулих епох ми навіть не завжди тримали в руках, оскільки їх було мало в бібліотеках. Зрідка вдавалося купити їх у букіністичних крамницях.

Викладання, програма, доступ до літератури, іноземні мови

В. А.: *Однією з основних рис тієї епохи є повсюдна наявність у викладацькому складі будь-якого вишу викладачів-фронтвиків. Скільки їх було, що ви могли би про них сказати?*

Є. П.: Я вже трохи цього торкнувся. Фактично всі викладачі, навіть жінки, були фронтвиками. За винятком Шинкарука й, можливо, ще кількох осіб. Усі інші: викладач логіки, античної філософії, середньовічної філософії – усі були фронтвиками. Чи відрізнялися вони? Чим вони могли відрізнитись? Гуманні були. Вони були вірними ідеям, за які боролися. Я не можу сказати, що вони чимось відрізнялися від решти викладачів, адже тоді більшість людей цього віку пройшла крізь горнило війни.

Я. Г.: *Хто з викладачів справив на вас найбільше враження? Хто справді відповідав званню філософа?*

Є. П.: Перш за все це два викладачі, яких я вже згадував. Зокрема, Копнін здійснив своєрідну революцію; він збурих київську філософську спільноту. Пам'ятаю величезну дискусію, яка відбувалася в залі, що на другому поверсі Жовтого корпусу. Професор Єневич (якщо я не помиляюсь) різко, з «ленінської позиції», критикував Копніна та його працю «Діалектика як логіка», яка на той момент тільки вийшла. Він доводив, що Копнін здійснює ревізію марксизму. Копнін, у свою чергу, спростовував ці тези, стверджуючи, що ніякої ревізії він не робить. Однією з основних проблем діалектичної логіки, яку Копнін трактував як теорію пізнання, є проблема співвідношення

суб'єкта і об'єкта. Копнін наполягав на тому, що немає об'єкта без суб'єкта, пізнаваного без того, хто пізнає. А Ленін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» дотримувався прямо протилежної думки. У науці наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулися радикальні зміни. Вчені почали оперувати ідеальними предметами, моделями, уявними числами тощо. Це об'єкти, які не існують поза процесом пізнання. Та й самі речі як об'єкти пізнання змінюються. Атом, як його розуміли у XVIII ст. і XX ст. – це два різні об'єкти. І вони визначаються суб'єктом. Ленін же і його соратники у XX ст. поділяли догму матеріалізму XVIII ст. Характерно, що Копнін також апелював до Леніна, але більше до його «Філософських зошитів», а не до «Матеріалізму і емпіріокритицизму».

Серед філософів зазначена дискусія набула значного розголосу. Під час усього дійства студентська аудиторія із захопленням аплодувала Копніну. Ми були на боці нових ідей, бо вони відкривали нову перспективу досліджень наукового пізнання.

В. А.: *Чи були викладачі принциповими?*

Є. П.: Якщо під принциповістю розуміти віру в марксистські ідеї, які вони проголошували, то я сказав би, що для більшості це були просто слова, які вони не до кінця усвідомлювали. Глибоке усвідомлення властиве тільки глибоким людям.

Що стосується Шинкарука, то він сприймав їх усвідомлено. Пам'ятаю, як він виступив перед нами, аспірантами-філософами, із лекцією (назви її не пам'ятаю), говорив про творчу працю, нову людину й нові форми соціального буття, які відкриваються при комунізмі. Він, отже, намагався підвести філософську базу під ідею комунізму. Сергій Васильєв, я та деякі інші аспіранти засипали його гострими питаннями. Ми не сприйняли ці ідеї. І не тому, що вони не були теоретично обґрунтованими, а тому, що розходилися з дійсністю. Ми виходили з дійсності, а не з ідей та ідеології.

Було видно, що Шинкарук перейнятий цими ідеями. Розумієте... Хто б заперечив ідеї комунізму, якби вони реалізовувалися не такою ціною? Якби вони на практиці не призводили до антигуманних наслідків? Те, що людина людині має бути братом, не так уже й погано, як і те, що праця є основою буття людини. Ці ідеї та низка інших – це ідеї загальнолюдські.

Історичний досвід показав, що принцип соціальної рівності, на якому будувалася ідея соціалізму, при своєму втіленні веде до невиправданих людських жертв і соціальних катастроф. І що важливіше, планова економіка, побудована на цьому принципі, програє економіці, побудованій на принципі свободи людини. Я вже не кажу про утопічність ідей відмирання держави і права. У тих складних умовах соціального буття, яких набуло людське суспільство в XIX і XX ст., проголошення цих ідей є вже не утопією, а лицемірством і злочином.

Якщо ж під принциповістю розуміти вимогливість викладачів, то я сказав би, що вона була достатньою.

В. А.: *Наскільки інтенсивним було навчання на історико-філософському факультеті в ті часи?*

Є. П.: Я можу сказати, що в той час прагнення молоді до знання було дуже великим. Колись я десь згадував, що якби в той час, коли діти з села вирвалися хвилиною в місто, дати б їм належне навчання, то ми мали б такий сплеск у розвитку науки, якого зараз не можна досягнути. Це можна пояснити багатьма явищами. Сучасні діти в селі мають перед собою телевізор, комп'ютер. Вони мають доступ до знання, якого ми не мали. Фактично, вони мають відповіді на всі запитання. Крім цього різко упав авторитет знання й ученого в суспільстві. У нас же душа була відкрита до всього, а жагу до знань ми мали просто нестримну. Тому бібліотеки були «забиті», книги – нарозхват.

Ти бачив авторитет грамотної людини в суспільстві, яке тоді було іншим. Зараз важливо, скільки ви маєте, а не скільки ви знаєте, так? А тоді якраз згадані мною чинники стимулювали успішне навчання. Унаслідок цього траплялося, що деякі дисципліни вся група (можливо, за винятком кількох осіб) складала на відмінно.

Я. Г.: *Які предмети були обов'язковими для вивчення? Які з них вас цікавили найбільше?*

Є. П.: У нас були обов'язкові дисципліни й так звані факультативи, але суттєвої різниці між ними не було: з усіх предметів були іспити або заліки. З факультативних у тому числі. Ми відвідували всі заняття, на день мали 4 пари: заняття починалися о пів на дев'яту і тривали до другої години і п'яти хвилин. Тоді пара тривала трохи довше, ніж зараз. Якщо я не помиляюся: 50 хв, потім 5 хв перерва і ще 50 хв. Між парами 10 хв. перерви. Робочий тиждень – шість днів. Щоправда, один день (субота) були заняття на військовій кафедрі. Від цих занять я був звільнений, бо, як уже згадував, у сьомому класі я тяжко перехворів і мав «білий квиток». Відповідно, в армію мене не взяли за станом здоров'я.

Які дисципліни цікавили мене найбільше? Мабуть, історія філософії та теорія пізнання. Із самого початку усвідомив, що у філософії є щось подібне до мистецтва. У мистецтві картини різних художників, відображаючи один і той же пейзаж, можуть бути прекрасними. Вони прекрасні по різному, доповнюють одна іншу. Щось подібне ми маємо і в історико-філософському процесі: погляди мислителів різні, але, узяті цілісно, вони утворюють об'ємну істину. Іншими словами, щоби зрозуміти суть філософії потрібно глибоко осягнути вчення хоча б кількох відомих мислителів, вони відображали і свій час, і щось вічне. Що стосується теорії пізнання, то це на той час була єдина сфера філософії, в якій билася жива думка.

Німецька мова

Я. Д.: *Яке місце в процесі навчання було відведене іноземним мовам? Як у вас було з німецькою?*

Є. П.: Не можна сказати, що моє знання німецької було дуже глибоким, але певне знання було. Іноземну мову нам викладали тільки два роки, але я усвідомив із самого початку, що знання німецької – дуже важливе для мого професійного зростання. Зокрема, це було важливо для досліджень у сфері «німецької класичної філософії», культ якої панував серед студентів того часу.

Німецьку я почав вивчати, як раніше вже казав, іще в школі, а в університеті продовжив. В університетській бібліотеці натрапив на книжку «Der junge Hegel — Über die Beziehungen von Dialektik und Ökonomie» Георга Лукача, на 2 курсі взяв її на абонементі й улітку на канікулах проштудював майже всю. Можливо, не зовсім до кінця; не пам'ятаю, скільки сторінок у ній, але сторінок 300 я точно опанував. І відчув, що мені до снаги засвоїти німецьку філософську мову. Під час навчання я вже розумів, що буду кандидатом або доктором наук, а для цього, думав я, потрібно знати іноземну мову. Цей орієнтир привів до того, що я досить наполегливо вивчав німецьку. Я ще тоді планував, що моя наукова робота повинна розгортатися на фундаменті іноземної мови. Так воно і трапилося: мої кандидатська і докторська ґрунтувалися на іноземних джерелах.

Я. Д.: *Наскільки була поширена іноземна література, чи була вона доступна?*

Є. П.: Були доступними тільки деякі джерела. Той же Лукач видавався в НДР, і він був у читалці університету. Інші джерела нам були недоступні. Деякі можна було

знайти в Інституті філософії, але з ними я вже познайомився тоді, коли сам працював там. Та й зараз, я вам скажу, у нас, на жаль, немає жодної бібліотеки, що мала б усі іноземні джерела. Відзначу, що в Москві є три бібліотеки (так звана Ленінка, Бібліотека Академії наук та Бібліотека іноземної літератури), де зосереджені основні філософські джерела з усіх куточків світу. На мою думку, це національна трагедія, що в нас немає жодної такої бібліотеки, яка зберігала б обов'язковий екземпляр хоча б найбільш значущих джерел із тих, що виходять у світі. Хоча зараз, на щастя, є інтернет, який у значній мірі долає цю проблему.

Побут

Я. Г.: *Яким був побут тогочасного студента? Що складало основний бюджет (чи платили стипендію, якщо так, то чи вистачало її на повсякденні витрати)?*

Є. П.: На першому курсі (1958 рік) стипендія була 220 крб, на п'ятому (у «старих», до 1961 року, номіналах) – 290. Підвищена стипендія на 20 чи 25% більше. У мене як правило була підвищена. На старших курсах її збільшували. Після деномінації 1961 року відпав нуль. Пам'ятаю, що за місяць проживання в гуртожитку ми платили «новими» десь карбованець із копійками. Харчування в їдальні на день обходилося також близько карбованця. На таку стипендію вижити було складно, але, як мені здається, тоді студенти були краще забезпечені, ніж зараз. Нині на стипендію можна собі дозволити значно менше. Хоча такі порівняння – справа не надто вдячна.

У нас багато студентів мали підвищену стипендію, розмір якої був значно більший. На неї вже можна було «гуляти» (порівняно зі звичайною, певна річ). Тим паче, багато хто працював. Ну, як працювали: не те, що зараз – сидять за комп'ютерами, а ходили розвантажували вагони тощо. Проте, у цілому, допомагали батьки. Мені, наприклад, батько вислав 10 карбованців щомісяця. Без цієї підтримки було б складно. Їжа в їдальнях була така, що в багатьох студентів залишилася відзнака у вигляді газитів, виразок. Щоправда, був такий період, коли хліб у їдальнях не коштував нічого. Також безкоштовною була гірчиця. Тому деякі приходили в їдальню, брали хліб з гірчицею, і таким чином могли пообідати⁷.

В. А.: *Доволі цікаво порівняти те, як стипендії різних часів забезпечували виживання. Тим більше, що математика тут немудряця і калькулятор нам неабияк пришвидшить справу.*

Але перш ніж оцінити, який рівень життя забезпечували ці суми, маю додаткове питання. Трохи докладніше розкажіть, будь ласка, про своє харчування. І про те, що взагалі міг у ваш час дозволити собі студент з простої сім'ї, окрім базових потреб?

Є. П.: Ви знаєте, ми харчувалися дуже бідно. Нині студентство, порівняно з тими часами, «шикує». Тоді ж (у номіналах після 1961-го) 30 копійок був сніданок, десь 30 приблизно і вечеря. Вечерею часто була смажена на салі картопля і шматок хліба. Ми самі її смажили, на всю кімнату. Найбільше коштував обід, що включав «перше», «друге» і компот. Можна було скромно прожити, але на такому скромному харчуванні я (і значна кількість колег) заробили собі виразки шлунку.

Я б сказав, що ми були на грані виживання. Щоправда тоді всі люди жили значно бідніше, ніж ми зараз, принаймні протягом останніх років. Ті 10 крб, що надсилали мені батьки, дозволяли зводити кінці з кінцями. Окрім того, ми витрачали гроші на проїзд, а також купували в книгарнях книжки. Ходили в кіно та театр.

⁷ Пор. з [Чайка 2017: 117]. – Прим. ред.

Можу сказати, що, мабуть, наполовину мене як людину сформувало відвідування театрів, музичних дійств. Для такого дозвілля ми мали дуже широкі перспективи. Квитки в театр для студентів були дуже дешеві, коштували від 30 до 80 копійок. Ми купували, звісно, найдешевші квитки, по 30 коп., на «галерку». Якщо в партері були вільні місця, то просто пересідали на них. Часто ми відвідували Оперний. Були широко розповсюджені абонементи у філармонію (вони коштували приблизно 1 карбованець). За цим абонементом можна було відвідувати десь із 10-12 заходів: як правило на них виступали музикознавці, а після музиканти. Також відвідували консерваторію, вхід туди для студентів був безкоштовний.

Слід також відзначити, що в університеті часто проводилися літературні заходи. Запамятувалися виступи наших класиків Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюри. Здивувало, що це звичайні люди, які не досить вміло читали свої вірші. Зокрема Сосюра з дещо плаксивою інтонацією читав «Любіть Україну». Були й музичні заходи. Виступала славетна «Думка». У цьому плані мені дуже багато дали студентські роки.

Сільську студентську масу Київ окультурював саме театрами й подібними заходами. Для тих, хто хотів і прагнув цього, були широкі можливості. А нам, молоді із села, якраз дуже хотілося долучитися до культурного життя.

Уже коли я викладав в Інституті легкої промисловості, дивувався, що студенти з периферії жодного разу не бували в Оперному чи в консерваторії. Дивно, бо в нас (не в усіх звичайно) було традицією «причащатися» культури. Я усвідомлював, що на периферії, після університету, таких можливостей не буде. Тому намагався, по зможі, відвідувати культурні заходи. Такий потяг до мистецтва панував не тільки серед філософів. Він був притаманний також філологам, історикам і деяким студентам природничих факультетів. Можливо, я дещо перебільшую, поширюю традицію, яка панувала в нашій групі, на загал. Але мені здається, що тоді насправді було багато людей, зорієнтованих на самоосвіту та саморозвиток.

Прилученням до класичної музики я завдячую однокурснику Толі Савченку. Він мав програвач і велику колекцію платівок з класичної музики. Я часто заходив до нього в кімнату, де він жив разом зі Сашком Ткаченком і Борею Мірошніченком. Слухали Чайковського, Паганіні, Бетховена. Пам'ятаю випадок, коли Савченко замкнув нас у кімнаті, щоб ми до кінця прослухали річ, яку не дуже сприймали. Боря Мірошніченко, що не чув на одне вухо, був безмежно закоханий в скрипкові твори Паганіні. Міг годинами слухати їх, приклавши долоню до здорового вуха. На жаль, всі троє вже відійшли в інший світ.

Я. Г.: *Можливо, дається взнаки, з одного боку специфіка студентів-філософів і студентів, орієнтованих на інженерний фах? До того ж, ви викладали в часи «телевізора як норми життя». Видовищ стало більше і Оперний, на масовому рівні, програв концертів якоїсь модної поп-зірки зі стадіону. З іншого боку, було б цікаво дізнатися, наскільки популярним був Оперний серед студентів того самого Інституту легкої промисловості початку 60-х. Особливо для вихідців із села. Чомусь мені здається, що вони б, у масі своїй, не розділили вашого ентузіазму.*

Можливо, багато що пояснює нечисленність вашого курсу, лише 15 осіб. А от зі спогадів Наталії Вяткіної, яка навчалася на філософському в першій половині 70-х, на значно численнішому потоці, ніж ваш, постає інша картина⁸. Пані Наталія дуже

⁸ Див.: [Вяткіна 2020: 231]. – Прим. ред.

критично ставилася до своїх однокурсників, особливо вихідців із сіл, що мешкали в гуртожитку. Вона підкреслювала, що в гуртожитку вже була традиція пити-гуляти. Частувалися домашньою самогонкою і думали здебільшого не про філософію, а про кар'єру по комсомольсько-партійній лінії. Якраз у консерваторії такі студенти не вчались.

Є. П.: Ви напевно маєте рацію. Студенти інших вишів не були так зорієтовані, я би сказав, не були такими ідейними. Пам'ятаю такий випадок. Познайомився зі студенткою сільгоспакадемії, що мешкала в сусідньому гуртожитку. Прийшов до них на танці. Це були «коридорні» танці в холі на одному з поверхів. Серед інших пісень включили відомий реквієм «Люди мира, на минуту станьте», що присвячений Бухенвальду. Коли побачив, що моя знайома танцює під цю пісню, втратив бажання підтримувати знайомство.

Звичайно, серед нас також були такі, хто підтримував тісні зв'язки з чаркою, але це не був мейнстрим. Що стосується орієнтації на комсомольсько-партійну роботу, то з наших випускників жоден її не вибрав. Можливо, тому, що були вакансії у вишах. Утім, гадаю, свою роль зіграв і критичний дух, що панував у нашій групі.

В. А.: Отже, я склала, для зручності, невелику табличку основних студентських доходів і витрат на місяць у 1961 (за вашими спогадами і доступною інформацією в інтернеті) і 2021 роках. Оскільки 10 крб у 1961 становили приблизно третину підвищеної стипендії, то у 2021 їм відповідало 553 грн. Звісно, всі ці підрахунки не можна вважати вичерпними. Вони вельми приблизні, але деякий матеріал для висновків, усе ж, дають.

	1961, крб		2021, грн	
Проживання в гуртожитку	1.5		570	
Харчування (наймінімальніша сума)	30		1000	
Студентський проїзний (мін. на 62 поїздки)	1.80		195	
Внески (комсомольські)	0,20		0	
Видатки загалом	33.5		≈ 1800	
Допомога батьків	10		≈553	
Розмір стипендії (звичайна/підвищена)	27	32?	1300	1660
Допомога батьків + стипендія (звичайна/підвищена)	37	42?	≈1853	≈2213
Залишок стипендії і допомоги після базових витрат (звичайна/підвищена)	3,5	8,5?	≈53	≈413

Після необхідних вітальних витрат, студент вашого часу мав приблизно 3,5 крб. (якщо вчився на підвищену стипендію, то 8.5). Наш сучасник мав би, відповідно, 53 / 413 грн.

Порівняємо ці показники, спираючись на вашу розповідь.

1961. Відносно невелика вартість їжі, але й маленька стипендія, що практично дорівнює витратам на харчування. Якщо харчування в їдальні, що «винагороджувалася» гастритами і виразками, коштувало приблизно 1 крб. на день, на місяць це становило 30-31 крб. Виходить, що студент зі звичайною стипендією до харчування вартістю 1 крб на день не дотягував і мусив або заощаджувати на сніданках чи вечерях, або більше налягати на безкоштовну гірчицю, або розвантажувати більше вагонів. Якщо йому надсилали 10 крб батьки, це до певної міри поліпшувало справу.

На руках у студента з підвищеною стипендією і батьківською допомогою після всіх вітальних витрат лишилося приблизно 8,5 крб, на які можна було за 30 коп – 28 (за 50 коп 17) разів подивитися спектакль з «галерки».

2021 року студент мав значно якісніше громадське харчування, але й вищі ціни на нього. Утім, якщо готувати в гуртожитку і купувати найдешевші продукти в супермаркетах, то, з допомогою батьків, він міг місяць скромно (і з очевидним «вегетаріанським» ухилом) прохарчуватися без великого ризику виразки. Однак грошей, що лишилися, на театри й особливо на купівлю книжок не надто б вистачило (найдешевші квитки в кіно або в театр у 2021 році коштували приблизно 40-50 грн, ціни на книги з філософії – від 60 до 600 грн). Хоча варто додати, що зараз немає радянських «дефіцитів», а можливості працевлаштування й підробітку студентів неймовірно розширилися. І умови проживання, наприклад, у «філософському» гуртожитку №2 зараз набагато кращі навіть порівняно з 80-ми роками. Та й батьки, зазвичай, є платоспроможнішими.

Зрештою, сучасний студент має доступ до інтернету й це, мабуть, вирішальна перевага, коли йдеться про доступ до культурного продукту. Тому до витрат сучасного студента обов'язково слід додати абонемент мобільного оператора, від 50 грн на місяць. Звісно, в університеті й зараз відбуваються численні концерти й інші мистецькі заходи, вхід на які є вільним. І, мабуть, важко порівнювати танці в гуртожитках 60-х і сучасні молодіжні тусовки (рейви та інші).

Отже, кожна епоха мала свої нюанси, але загальний висновок може бути один: «горе тим, що живуть на саму лише стипендію».

Є. П.: Таке порівняння, якщо зробити його повнішим і точнішим, було би справді цікавим, але, на жаль, воно має свої межі коректності. Гроші були різні, потреби студентів різні, навіть базовий вітальний рівень важко підрахувати.

Я. Г.: З ваших спогадів нам відомо, що ви жили в гуртожитку № 4 на Ломоносова. Чи був цей етап важливим на вашому шляху соціалізації у студентському середовищі?

Є. П.: У гуртожитку № 4 (на Ломоносова) я жив півроку на 1 курсі та весь другий курс, а також увесь 5 курс. На 3 і 4 курсах жив зі студентами-іноземцями на вул. Освіти (мабуть, тодішній гуртожиток №2) і на Червонозоряному (нині проспект Лобановського) – гуртожиток №6. На той час університет мав, здається, 6 гуртожитків. На вулиці Освіти, на вулиці Героїв революції (зараз Трьохсвятительська, у теперішній будівлі Інституту філософії), на Червонозоряному, на вул. Івана Кудрі (зараз Джона Маккейна) і четвертий та п'ятий на Ломоносова. Зараз їх значно більше.

Ми були особисто готові до життя в колективах, бо вирости в сім'ях, де зазвичай було кілька дітей. А дехто, узагалі, тільки-но демобілізувався з армії. Тому чотири особи в кімнаті (чи навіть п'ять, як стало згодом) для нас не становило проблем. Не відчувалося, що цим обмежується наш комфорт. Були вдячні, що взагалі в гуртожитку є місце, у попередніх студентів ситуація була значно гіршою.

Пізніше, коли став аспірантом, то відчув, що хотілося б, звичайно, мати окрему кімнату в гуртожитку. Мені навіть зараз приємно згадувати ті роки, які пройшли в студентському гуртожитку. Часто по неділях у вестибюлях гуртожитків були танці. Новий рік, ялинки, карнавали... Студентські роки були дуже веселі, я не знаю, чи зараз вони такі у вас, але в нас вони були досить жваві та веселі. Можливо, ми були голодніші, але веселіші.

Я. Д.: *До речі, в яких корпусах університету ви навчалися? Ми звикли, що резиденція філософського – Червоний корпус. Можливо, в якийсь період заняття відбувалися в Жовтому? Чи можете згадати якісь улюблені аудиторії та інші пам'ятні місця?*

Є. П.: Основні заняття відбувалися в другому поверсі Жовтого корпусу. Наша аудиторія була другою чи третьою з правого боку від актового залу. Вікно виходило на бульвар. У ній відбувалася більшість наших занять. У Червоному корпусі ми мали заняття тільки з природничих дисциплін (біології, фізики і хімії). Червоний видався мені втіленням справжньої суті університету, у його таємничих кутках на вищих поверхах вживалися тіні дореволюційних студентів і викладачів.

В. А.: *Де знаходився Кабінет філософії? Ганна Горак, що вступила в 1950 році, згадує, що цей кабінет був «достеменним центром духовного життя факультету». З особливою теплотою вона відзначає методистів, що «царювали» там: «Ольгу Яківну й Тетяну Терентіївну»⁹. Чи працювали вони й у ваш час? І це дуже важливе питання: в яких бібліотеках ви зазвичай працювали в студентські роки?*

Є. П.: Кабінет філософії розміщувався на третьому поверсі, в лівому крилі бібліотеки. Він складався з двох аудиторій. У малій зберігалися книги, які видавали студентам, у великій, читальному залі, було близько 15 столів, де студенти готувалися до занять. Я також із теплотою згадую Тетяну Терентіївну, втілення справжньої інтелігентності, і Ольгу Яківну. Аудиторія, де читали студенти-філософи, була великою і здавалася мені надто гамірною, тому я надавав перевагу кабінетові політекономії. Він розташовувався поруч, у самому тупику крила, був малим і затишним.

Зазвичай ми працювали в нашій студентській бібліотеці. Це було зручно, зразу після занять – до їдальні, а з неї в бібліотеку. Коли заняття відбувалися в другу зміну (таке було років зо два), потрібно було рано встати, приїхати тролейбусом з Виставки до площі Толстого, поспішати в їдальню й о 9 годині захопити улюблене місце (в кутку, щоб нічого не заважало) у кабінеті політекономії. У неділю студентська бібліотека не працювала, то ми, коли були на молодших курсах, користувалися бібліотекою імені КПРС (зараз Парламентська) та Історичною (вона тоді розташовувалась у Планетарії, на який було перетворено католицький собор святого Олександра, що на вулиці Костьольній). У бібліотеку АН України допускали тільки п'ятикурсників. По неділях до бібліотек стояли великі черги. Хто прийшов пізніше, очікував, коли звільниться місце.

Гуртожитний «Інтернаціонал»

Я. Г.: *Ви зазначили, що жили в декількох гуртожитках. З чим була пов'язана така зміна місця проживання?*

Є. П.: Спочатку я і мій товариш, Ваня Юришинець, жили в Боярці, це десь за 15 км від Києва. Доводилося їхати потягом до вокзалу, а звідти до університету. А вже місць у гуртожитках не вистачало.

Я. Г.: *Ви винаймали в Боярці кімнату чи то був якийсь гуртожиток? Скільки коштувало те житло і чи дешевим був проїзд?*

Є. П.: У Боярці університет винаймав у господаря одну чи дві великі кімнати. Платили ми десь у розмірі плати за гуртожиток. На проїзд електричкою був недорогий місячний студентський проїзний.

Я. Г.: *Як швидко вдалося переселитися до київського гуртожитку?*

⁹ Див.: [Горак 2009: 11]. – Прим. ред.

Є. П.: Десь під новий рік (1959) відкрили новозбудовані 4-й і 5-й гуртожитки, і нас заселили у четвертий. Гуртожитки довелося змінювати не з власного бажання. Тоді саме був період, коли в СРСР ринув потік студентів-іноземців з арабських країн, з Африки, з Латинської Америки. У нас їх навчали безкоштовно в рамках допомоги країнам, що здобули незалежність. І для проживання з ними, обирали, скажемо так, ідейно перевірених людей. А такі були насамперед на історико-філософському факультеті. Були, звичайно, і мовники, і природничники, які певним чином проявили себе.

Цим і пояснюється мій перехід з гуртожитка в гуртожиток. Я жив на вулиці Освіти в одній кімнаті з трьома студентами із Ємена, на другий рік (на Червонозоряному) з двома студентами з Іраку. Ми добре здружилися, я контактував із ними й пізніше, коли вони навчалися у медичному і політехнічному інститутах (у нашому університеті вони навчалися на підготовчих курсах, а професію набували в інших вишах). Спільне проживання неабияк допомогло мені в пізнанні світу. Ми допомагали їм у засвоєнні мови, вони залучали нас до своєї культури. Були цікаві вечори, коли вони розповідали про свої країни. Запамятався незвичний суботник на вулиці Освіти, коли іноземці, закінчивши прибирати територію біля гуртожитку, одягли своє національне вбрання і влаштували своєрідний карнавал. Особливо виділявся яскравий одяг африканців.

Я. Д.: Цікаво! Іноземці з яких ще країн жили у вашому гуртожитку? Чи були серед них студенти-філософи чи історики? Як іноземці ставилися до радянського життя і його реалій? Захоплювалися «країною соціалізму» чи, можливо, щось не схвалювали – в ідеології, побуті, культурі? Чи виникали якісь конфлікти через культурні відмінності між нашими й іноземними студентами чи між іноземцями?

Є. П.: З Латинської Америки переважали кубинці, які в 60-х переживали революційне піднесення. Вони були завзятішими «антиімперіалістами» й соціалістами, ніж ми. Багато студентів було з Африки – з Алжиру, Гани, Судану, а також з Близького Сходу – з Іраку, Сирії, Ємену. Крім цього, були студенти з Індонезії, Таїланду, В'єтнаму. На гуманітарні науки вони не йшли. Їхнім урядам були потрібні медики, інженери, авіатори. Це були переважно бідні країни. Радянські посольства для навчання підбирали молодих людей, батьки яких були «прогресивно» налаштовані, чи вони самі проявили себе відповідним чином. Мій товариш, курд Юніс із Іраку, був членом Курдської революційної партії, яка вважала себе комуністичною. Запамятався випадок. Коли я одного разу зірвався на критику недоліків радянської дійсності, він почав мене заспокоювати: «Женя, Росія була відстала країна, була війна. Усе буде краще. Соціалізм не винен». Мені стало смішно – ми ж помінялися місцями! Не я його, а він мене «ідейно налаштував».

Серед студентів-іноземців були й незадоволені життям у Союзі. Деякі з африканців, що закінчили школи в Європі, відверто зневажали умови проживання в гуртожитку. Дехто виїхав, але основна маса залишилась, приваблювало безкоштовне навчання, та й стипендію їм платили значно більшу, ніж наша.

Коло студентських інтересів

В. А.: Які книжки ви читали в студентські роки? Чи займалися спортом?

Є. П.: В університетські роки я перечитав усього Шекспіра, від першого тому до останнього. Склав список класики, яку потрібно було прочитати, починаючи з «Ліади» й «Одіссеї». Не скажу, що я виконав усю програму, але багато що зі свого списку прочитав.

Що стосується спорту, то, на жаль, із ним у мене не склалось. Єдине, що ми з товаришами ходили на прогулянки. Склалася традиція – ходити після вечері прогулятися, подихати повітрям, обмінятися думками тощо. Це, на мою думку, дуже гарна традиція. До речі, любов до прогулянок у мене залишилася й до цього часу. Щоправда, уже не ввечері, а вдень, але прогулянка обов'язково входить до мого режиму дня.

В. А.: *Чи здійснювали ви якісь подорожі, можливо, кудись їздили відпочивати?*

Є. П.: Відпочивати нікуди не їздили (хіба, можливо, раз чи два відвідав улітку Одесу, де мій молодший брат навчався в інституті інженерів зв'язку). Організованого групового відпочинку під час навчання не було, якщо не рахувати святкування 1 травня та 7 листопада десь у лісі поблизу Києва (якщо дозволяла погода). Тоді святкували всім факультетом. Іноді брали участь декан Овчаренко і Шинкарук. Це була легка випивка, футбол та деякі спортивні й ігрові заходи.

Що стосується подорожей, то в нас були дві цікаві екскурсії: одна з історії після другого курсу (1960 рік), інша з естетики, якщо не помиляюсь, після четвертого (1962 рік). Екскурсії починалися після закінчення навчального року, на початку канікул і за рахунок канікул. Нам оплачували дорогу й давали невеличку суму грошей на харчування. Ми їхали до Москви, жили в студентських гуртожитках і там майже тиждень до знемоги ходили музеями, історичними місцями, театрами. Після цього ще на тричотири дні їхали в Ленінград. Добре пам'ятаю Ермітаж. Ми днями блукали в його відділеннях. Нам були заплановані екскурсії, що відображали всі періоди розвитку мистецтва, починаючи від Єгипту і Стародавньої Греції, закінчуючи імпресіонізмом і сучасним мистецтвом.

Пригадую, після повернення до Києва йду від ВДНГ до гуртожитку, дивлюсь: калюжа, а в ній відблиск кольору. Я ніколи не бачив гри барв у калюжі! А тепер око настільки натренувалося бачити кольорові відтінки, що я почав помічати те, на що раніше ніколи не звертав уваги. Світ для мене став (на якийсь час, звичайно) значно яскравішим.

Такі екскурсії не можна переоцінити. Вони справляють великий вплив на формування духовного світу особистості. Перед вами зараз ширші перспективи – відкритий Захід із його багатотою культурою. Потрібно тільки бажати. Крім цього існує інтернет з його широкими можливостями.

До сказаного слід додати, що до 5 курсу особливе місце в житті студентів того часу займала праця в колгоспах. Починаючи з другого курсу, нас на місяць відсилали в регіони, де бракувало робочої сили. Колгоспна організація праці й низький рівень механізації призвели до того, що село, де працювало більше половини населення країни, не могло забезпечити місто овочами і фруктами. Довелося залучати студентів. Зараз ситуація кардинально змінилася, овочів і фруктів вдосталь і студенти на полях не працюють.

Я. Д.: *Чи траплялося Вам спілкуватися з закордонними колегами: студентами або фахівцями, слухати лекції останніх, можливо, брати участь в дебатах з ними, тощо?*

Є. П.: Ні, до нас закордонні філософи не приїздили. Хоча говорили, що колись у Київ на якусь подію приїздив Сартр, але я на ній не був присутній. На наукові конференції приїздило багато москвичів. Пам'ятаю, в одній з них узяв участь Валентин Асмус, уродженець Києва, дореволюційний випускник нашого університету. Він зустрівся з нами, студентами-філософами, поділився спогадами про навчання в нашому університеті. Були тільки такі зустрічі, а от із іноземними філософами зустрічатися не довелося. У цьому плані, контакти були для нас закриті.

Запам'ятався, щоправда, такий випадок: нас попросили зустріти делегацію молоді, не пригадую, з якої країни. Коли ми зустріли їх на вокзалі, один із гостей просто прилип до мене – щоб я подарував значок «Київському університету 125 років!» Шкода було, але чого не зробиш заради дружби, довелося подарувати.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Вяткіна, Н., Кхелуфі, А., Мирошник, К., & Рева, Н. (2020). «Збережене і втрачене». Спроба спогадів on-line. *Sententiae*, 39(2), 226-240. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.226>
- Горак, Г. (2009). *Сорок сороков*. Київ: Стилос.
- Йолон, П. (2012). Особистість змінює епоху. *Філософська думка*, (5), 26-38.
- Коржик, Р. (2019, 4 лютого). *Кукурудзяний монстр. Дивацтва та пригоди радянського диктатора Микити Хрущова*. Артефакт. <https://artefact.org.ua/history/kukurudzyniy-monstr-divatstva-ta-prigodi-radyanskogo-diktatora-mikiti-hrushhova.html>
- Причепій, Є. (2015). Слово про дорогу мені людину. In А. Найчук & С. Волковинський (ред.), *Філософська методологія в сучасній освіті (присвячена пам'яті Юришинця І. П.)*. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції 19-20 листопада 2015 року (с. 11-16). Кам'янець-Подільський: Вид-во Кам'янець-Подільського НУ.
- Шурхало, Д. (2021, 31 січня). *60 років тому: як СРСР програв битву за врожай*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/ussr-khrushhev-import-zernovykh/31078997.html?fbclid=IwAR3tpiRb7BQEEt_4cCiqvSKBh5ePDvFpx3Ebah90_kjyOU5DXwCf0B80r44
- Чайка, Т. (2014). Бесіди з Віленом Горським. Філософський факультет. *Філософська думка*, (1), 111-126.

Одержано 06.11.2021

REFERENCES

- Chaika, T. (2014). Interviews with Vilen Horskyi. Philosophical faculty. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (1), 111-126.
- Gorak, G. (2009). *Sorok sorokov*. [In Russian]. Kyiv: Stylos.
- Korzhyk, R. (2019, February 4). Corn monster. Oddities and adventures of the Soviet dictator Nikita Khrushchev. [In Ukrainian]. Artifact. <https://artefact.org.ua/history/kukurudzyniy-monstr-divatstva-ta-prigodi-radyanskogo-diktatora-mikiti-hrushhova.html>
- Prychepii, E. (2015). A word about a person dear to me. In A. Naychuk & S. Volkovynskyi (Eds.), *Philosophical methodology in modern education (dedicated to the memory of I. P. Yurishynets)*. *Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference on November 19-20, 2015* (pp. 11-16). [In Ukrainian]. Kamianets-Podilskyi: Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University.
- Shurkhalo, D. (2021, January 31). *60 years ago: how the USSR lost the battle for the harvest*. [In Ukrainian]. Radio Svoboda. https://www.radiosvoboda.org/a/ussr-khrushhev-import-zernovykh/31078997.html?fbclid=IwAR3tpiRb7BQEEt_4cCiqvSKBh5ePDvFpx3Ebah90_kjyOU5DXwCf0B80r44
- Viatkina, N., Kkhelufi, A., Myroshnyk, K., & Reva, N. (2020). «The saved and the lost». Attempt to recall on-line. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 39(2), 226-240. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.226>
- Yolon, P. (2012). Personality changes the epoch. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (5), 26-38.

Received 06.11.2021

Yevhen Prychepii, Vlada Anuchina, Yana Dziuba, Yana Gorobenko

Phenomenology of fate signs. Part I

Interview of Vlada Anuchina, Yana Dziuba and Yana Gorobenko with Yevhen Prychepii.

Євген Причепій, Влада Анучіна, Яна Дзюба, Яна Горобенко

Феноменологія знаків долі. Частина I

Інтерв'ю Влади Анучіної, Яни Дзюби і Яни Горобенко з Євгеном Причепієм.

Yevhen Prychepii, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Political Sciences, Leading Researcher of the Cultural Anthropology Department of the Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine (NAA of Ukraine, Kyiv).

Євген Причепій, доктор філософських наук, професор, академік Української Академії політичних наук, провід. н.с. відділу культурної антропології Інституту культурології Національної академії мистецтв України (НАМ України, Київ).

e-mail: sharapann@ukr.net

Vlada Anuchina, master student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Влада Анучіна, магістрантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: ladaanuchina@gmail.com

Yana Dziuba, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Яна Дзюба, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: ydziubaa@gmail.com

Yana Gorobenko, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Яна Горобенко, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: ivgorobenko@gmail.com
